

УДК 343.13

О. О. КОЧУРА,

викладач кафедри кримінального процесу

факультету з підготовки слідчих

Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРО ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЄЗДАТНОСТІ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПОТЕРПІЛОГО ПРИ ПРОВАДЖЕННІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Розглянуто питання дослідження кримінально-процесуальної дієздатності неповнолітніх, її обсяг, визначення необхідної сукупності процесуальних повноважень.

Ключові слова: *неповнолітній потерпілий, кримінальна процесуальна дієздатність, вік, з якого настає кримінальна процесуальна дієздатність.*

На цей час чинний кримінальний процесуальний закон не встановлює процедурних ризиків між наділенням та реалізацією повноважень учасників кримінального провадження залежно від віку. Дані обставини породжують труднощі практичного характеру під час здійснення слідчих та інших процесуальних дій за участю неповнолітніх. Відсутність нормативних правил визначення дієздатності, встановлення її обсягу призводить до виникнення суперечностей у положеннях закону, який визначає сукупність прав та обов'язків неповнолітніх учасників із положеннями, які забезпечують реальну можливість їх виконання. Непогодженість правового регулювання даного питання призводить до правової незахищеності неповнолітніх учасників кримінального провадження, а також осіб, які представляють і захищають їх інтереси у кримінальному судочинстві.

Таким чином, дослідження кримінально-процесуальної дієздатності неповнолітніх, її обсяг, визначення необхідної сукупності процесуальних повноважень у сучасних умовах є одним із важливих напрямків досліджень сучасної кримінальної процесуальної науки.

Процесуальна дієздатність учасників кримінального судочинства належить до мало розроблених наукових питань. Комплексні дослідження кримінально-процесуальної дієздатності проводив у 80-ті роки минулого сторіччя В. П. Полосков. Окремі питання процесуального статусу неповнолітніх вивчали В. Д. Адаменко, Ф. І. Багаутдінов; В. І. Галаган, О. Х. Галімов; Ю. О. Гурджи, В. А. Лазарева; А. М. Ларін; С. Б. Мартиненко; Е. Б. Мельникова; В. Я. Рибальська; Н. Ш. Сафін; Н. І. Снегирьова; С. А. Шейфер тощо.

За дослідженнями дієздатність являє собою встановлену законом здатність особи, тобто

учасника правовідносин своїми безпосередніми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки [1, с. 442]. Надаючи характеристику даному поняттю, В. Т. Томін указує на те, що передумовою ефективної діяльності потерпілого повинна бути його кримінально-процесуальна дієздатність, яка є складною правовою категорією та яка виражає «право на дію» [2, с. 104].

Щодо віку, з якого настає кримінальна процесуальна дієздатність, то стосовно даного питання думки процесуалістів різняться, а саме: одні вчені вважають, що неповнолітня особа може особисто здійснювати свої права потерпілого та цивільного позивача незалежно від віку [3, с. 96]; другі пропонують встановити кримінально-процесуальну дієздатність потерпілого із 16-ти років [4, с. 178]; треті вважають, що до 16-ти років далеко не кожний неповнолітній може набути необхідний життєвий досвід та досягти розумового розвитку, набути можливості стати процесуально дієздатним, та доходять висновку, що встановлення єдиного віку, коли настає процесуальна дієздатність цивільного позивача, цивільного відповідача та потерпілого не створює колізії між нормами кримінального процесуального та цивільно-процесуального права [5, с. 56], посилаючись на ст. 29 Цивільного процесуального кодексу України; четверті вважають вік потерпілого фактором, що діє при вирішенні питання про дієздатність автоматично, та категорично заперечують процесуальну дієздатність до 14-ти років, припускаючи її наявність в обмеженому обсязі у осіб від 14-ти до 18-ти років [6, с. 127, 135].

Дуже цікавим, на наш погляд, є підхід до даного питання В. Я. Рибальської, яка зазначає, що потерпілий – це незамінний учасник процесу, і в цьому сенсі він є суб'єктом тих прав і

обов'язків, які мають суто особистий характер (наприклад право і обов'язок знати про свої права в процесі). При цьому науковець звертає увагу на те, що вік суттєво впливає на повноту можливостей самостійно реалізовувати ці права і виконувати обов'язки. Тому, безперечно, всі неповнолітні потерпілі мають обмежену дієздатність [7, с. 90].

Якщо звернутися до цивільного законодавства, то в ньому, дійсно, дитині, яка не досягла 14-річного віку, надається досить вузька угодоздатність, а її деліктоздатність не визнається. Однак погодитися з думкою про повну недієздатність неповнолітніх (малолітніх) не можна, тому що їх дієздатність, попри невеликий обсяг, відображена в праві самостійно вчиняти дрібні побутові правові дії згідно з п. 1 ст. 1 ст. 31 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [8].

Здатність неповнолітніх самостійно, шляхом особистих дій здійснювати свої права знаходить відображення і в сімейному законодавстві. Так, відповідно до ст. 152 Сімейного кодексу України при порушенні прав і законних інтересів дитина має право звернутися за захистом до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій, а якщо вона досягла 14-ти років, то безпосередньо до суду [9].

Таким чином, певна частина неповнолітніх, згідно з галузевим законодавством (зокрема цивільним та сімейним), наділяється частковою дієздатністю, що не суперечить загальній концепції права. Тим часом у кримінально-процесуальній літературі висловлюється протилежна думка про те, що процесуальна дієздатність не залежить від віку [3, с. 96]. На підтвердження цього Л. І. Петрухін стосовно потерпілого від злочину зазначає, що закон не передбачає, за наявності яких ознак така особа може бути визнана процесуально недієздатною або обмежено дієздатною і якою повинний бути ступінь обмеження дієздатності. Тому вирішення даного питання в кожному конкретному випадку залишається на розгляд слідчого, прокурора, суду, які беруть до уваги не тільки зовнішні ознаки, які характеризують потерпілого (у т.ч. досягнення віку), скільки його фактичну спроможність забезпечувати своїми діями особисті права та обов'язки [10, с. 14]. О. А. Зайцев також вважає, що питання про дієздатність неповнолітніх потерпілих слід вирішувати залежно від індивідуального розумового та фізичного розвитку неповнолітнього, який дозволяє здобути необхідний життєвий досвід

для захисту своїх інтересів у кримінальному судочинстві [11, с. 25–26], що ми підтримуємо.

Наявність у неповнолітнього часткової кримінально-процесуальної дієздатності, як зазначає С. Б. Мартиненко, не повинна пов'язуватись із віком і має визначатися залежно від фактично досягнутого ним рівня психофізіологічного розвитку, необхідного і достатнього для свідомої участі в слідчих діях. При цьому в кримінальному процесі повинна діяти презумпція часткової дієздатності неповнолітніх, яка підлягає спростуванню за умови встановлення даних про недосягнення неповнолітнім вказаного рівня розвитку [12, с. 9].

На думку К. Є. Ігошева та Г. М. Мінковського, відповідно до даних психологів, сучасні розумово розвинуті підлітки у віці 11–13 років уже достатньо розуміють зміст низки кримінальних процесуальних заборон [13, с. 399].

Отже, з огляду на мету даного дослідження слід зазначити, що, крім вікового критерію визначення кримінально-процесуальної дієздатності неповнолітнього потерпілого, слід відзначити і його спроможність правильно сприймати обставини, факти реальності дійсності, які стосуються не тільки події злочину, але й порядку судочинства та можливості надавати показання по суті кримінального провадження. Це надає неповнолітньому потерпілому можливість бути учасником процесуальних відносин, здійснювати процесуальні дії, а також використовувати процесуальні права та виконувати обов'язки суб'єкта кримінального судочинства, хоча і не завжди самостійно.

На нашу думку, як доповнення до викладеного слід зазначити, що не можна ігнорувати віковий критерій кримінально-процесуальної дієздатності для неповнолітніх постраждалих від злочинних посягань. За таким критерієм їх можна об'єднати в наступні групи, запропонованими Ю. О. Гурджи: 1. Особи віком до 16-ти років, які мають мінімальний обсяг кримінально-процесуальної дієздатності, що повинен визначатися ступенем потрібності потерпілого як носія доказової інформації та його здатності зберігати і адекватно відтворювати при здійсненні окремих слідчих дій. Практиці відомі випадки, коли джерелом доказової інформації у кримінальному провадженні були свідчення малолітніх потерпілих, що отримані при проведенні таких слідчих дій, як допит та впізнання [14, с. 278–279, 281–285, 324–326]. Змістом цих свідчень найчастіше бувають досить важливі відомості про особливі прикмети винної особи (наприклад нападника), місця, часу, обставини

злочинного нападу, способу його вчинення та інші елементи предмета доказування. Так, епізодичне притягнення осіб вказаної категорії до участі в кримінальному судочинстві здійснюється відповідно до статей 55–59 нового Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України. Вони наділяють особу, що потерпіла від злочину та визнана в установленому законом порядку потерпілою, правом незалежно від віку давати свідчення, представляти докази тощо. На нашу думку, в кожному конкретному випадку питання про те, чи спроможний малолітній потерпілий сприймати обставини злочину, запам'ятовувати та відтворювати їх на допиті, вирішується з урахуванням рівня його розвитку, здібностей, фізичного та психічного стану, ступеня навіювання (сугестивності), обставин вчиненого злочину. Притягнення такого потерпілого до участі в слідчих діях здійснюється через законних представників (статті 226, 227 нового КПК України) [15].

2. Особи віком від 16-ти до 18-ти років мають неповну кримінально-процесуальну дієздатність. У даному віковому періоді потерпілі вже достатньо орієнтуються в соціальних цінностях, можуть вибірково будувати свою поведінку. Однак без участі законного представника самостійна реалізація ними процесуальних прав, як ми вважаємо, не може бути досить ефективною, оскільки подібна діяльність передбачає не тільки здатність до соціальної орієнтації, а й наявність нормативно-ціннісних уявлень, здатності до узагальнення в умовах особливого роду, а саме в умовах кримінального судочинства. Крім того, слід мати на увазі й те, що в Цивільному процесуальному кодексі України закріплено, що повна дієздатність настає після досягнення особою вісімнадцятирічного віку. Саме це положення згідно зі ст. 128 КПК України не дозволяє неповнолітньому самостійно реалізовувати права цивільного позивача. Що ж до можливості реалізації неповнолітнім потерпілим права подавати клопотання, відводи, знайомитися з матеріалами кримінального провадження по закінченню досудового слідства, то його особиста участь повинна супроводжуватися обов'язково процесуальною підтримкою законних представників [14, с. 52].

У той же час щодо аналізованого питання існують і зовсім інші погляди. Так, В. І. Галаган та О. М. Калачова, досліджуючи проблему визначення дієздатності у кримінальному процесі, критеріями для поділу обирають основи цивільної дієздатності:

– особа віком до 14-ти років повинна вважатися такою, що не має кримінально-проце-

суальної дієздатності. Тож межі правосуб'єктності такої особи звужені через відсутність у неї вказаної дієздатності. У такому разі при провадженні всіх слідчих дій обов'язковою є участь осіб, які повинні представляти її інтереси;

– особа віком від 14-ти до 18-ти років повинна мати неповну кримінально-процесуальну дієздатність, що припускає участь представника за її клопотанням за рішенням слідчого чи суду;

– з 18-ти років особа повинна мати повну кримінально-процесуальну дієздатність [16, с. 65].

На наш погляд, вказана пропозиція суперечить поняттю цивільної дієздатності, якщо вона була обрана за основу, у зв'язку з тим що у ст. 31 ЦК України особа до 14-ти років наділяється правом часткової цивільної дієздатності і такий поділ не зовсім повно відображає саму сутність дієздатності особи, яка залежить від багатьох факторів, зокрема від віку, фізичного стану, а також особистих якостей, що виявляються у особи через розумовий, фізичний і соціальний розвиток [17, с. 387], що ми підтримуємо.

На підтвердження наведених визначень проаналізуємо деякі положення доказового права, а саме ті, що в кримінальному процесі оцінка доказів провадиться за внутрішнім переконанням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження (ст. 94 КПК України). При цьому в законі не вказуються формальні умови, які заздалегідь визначали б цінність і значення кожного доказу окремо та в їх сукупності [18, с. 74–75]. Таким чином, правила оцінювання доказів дозволяють зробити межу визначення моменту виникнення дієздатності у неповнолітнього більш гнучкою. Крім цього, необхідно мати на увазі й те, що коли неповнолітній потерпілий особисто сприймав конкретну подію, то фактичні дані можуть бути надані (повідомлені) тільки ним самим. У такому випадку він є незалежним. Якщо ж фактичні дані існують поза суб'єктивною діяльністю дитини, тоді вони можуть бути надані і його законним представником. Роль останнього полягає саме в тому, щоб забезпечити допустимість таких доказів, в охороні прав та інтересів особи, яку він представляє, в тому числі тих, які порушені злочином. При цьому він має право заявляти клопотання, відводи, подавати скарги тощо, тобто вчиняти саме ті дії, виконання яких для неповнолітнього в силу його індивідуальних якостей та вікових особливостей є складним [19, с. 46].

Таким чином, можемо стверджувати, що неповнолітні особи мають часткову кримінально-процесуальну дієздатність. Про повну недієздатність слід говорити лише стосовно конкретної неповнолітньої особи, фактична участь якої у кримінально-процесуальних пра-

вовідносинах неможлива через її нездатність правильно сприймати обставини реальної дійсності, утримувати їх в пам'яті та надавати показання по суті справи. Такий висновок можна зробити, згідно зі ст. 242 КПК України, тільки на підставі висновку експерта.

Список використаної літератури

1. Теорія держави та права. Академічний курс : підручник / [ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
2. Томин В. Т. Острые углы уголовного судопроизводства / В. Т. Томин. – М. : Юрид. лит., 1991. – 181 с.
3. Смирнов Л. Рецензия на книгу Мазалова А. Г. «Гражданский иск в уголовном процессе» / Л. Смирнов, А. Грун // Социалистическая законность. – 1968. – № 8. – С. 95–102.
4. Божьев В. П. К вопросу о понятии потерпевшего в советском уголовном процессе / В. П. Божьев // Ученые записки ВШЮН. – Вып. 15. – 1962. – С. 177–181.
5. Адаменко В. Д. Процессуальная дееспособность участника уголовного процесса / В. Д. Адаменко // Известия вузов. Правоведение. – № 4. – 1978. – С. 55–59.
6. Метелица Ю. Л. Судебно-психиатрическая экспертиза потерпевших / Ю. Л. Метелица. – М. : Юрид. лит., 1990. – 193 с.
7. Рыбальская В. Я. О процессуальных гарантиях потерпевших в производстве по делам несовершеннолетних / В. Я. Рыбальская // Проблемы борьбы с преступностью. – 1975. – № 5. – С. 89–95.
8. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : за станом на 8 груд. 2012 р. – Режим доступу: // <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
9. Сімейний кодекс України [Електронний ресурс] : за станом на 8 груд. 2012 р. – Режим доступу: // <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>.
10. Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процесуальное принуждение / И. Л. Петрухин. – М. : Правоведение, – 1985. – 135 с.
11. Зайцев О. А. Теория и практика участия свидетеля в уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Зайцев Олег Александрович. – М., 1993. – 250 с.
12. Мартыненко С. Б. Представители несовершеннолетних на досудебных стадиях уголовного процесса : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Мартыненко Сергей Борисович. – СПб., 2000. – 23 с.
13. Игошев К. Е. Семья, дети, школа / К. Е. Игошев, Г. М. Миньковский. – М. : Просвещение, 1989. – 433 с.
14. Гурджи Ю. О. Кримінально-процесуальна дієздатність потерпілого: проблеми обмеження і втрати / Ю. О. Гурджи // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1998. – № 3. – С. 51–55.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс] : за станом на 8 груд. 2012 р. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651>.
16. Аленин Ю. П. Теоретические и практические основы раскрытия и расследования очагов преступлений : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Аленин Юрий Павлович. – Одесса, 1996. – 453 с.
17. Галаган В. І. Встановлення процесуального статусу окремих осіб, які беруть участь у досудовому провадженні : монографія / В. І. Галаган, О. М. Калачова. – Луганськ : Резніков В. С., 2012. – 212 с.
18. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум ; Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
19. Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-практ. посіб. / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. – 2-ге вид., стер. – К. : КНТ, 2007. – 272 с.

Надійшла до редколегії 24.12.2012

КОЧУРА А. А. ОБ ОТДЕЛЬНЫХ АСПЕКТАХ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРОЦЕССУАЛЬНОЙ ДЕЕСПОСОБНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО ПОТЕРПЕВШЕГО ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ

Рассмотрены вопросы исследования уголовно-процессуальной дееспособности несовершеннолетних, ее объем, определение необходимой совокупности процессуальных полномочий.

Ключевые слова: несовершеннолетний потерпевший, уголовно-процессуальная дееспособность, возраст, с которого наступает уголовно-процессуальная дееспособность.

KOCHURA O. ABOUT SOME ASPECTS OF THE DETERMINATION OF PROCEDURE CAPABILITY OF MINOR VICTIM DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION

The issues about the research of criminal procedure capability of minor victims, its scope, the definition of the required set of procedure powers are reviewed.

Key words: minor victim, criminal procedure capability, the age of criminal procedure capability.